

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ПОЯВА И РАЗВИТИЕ
НА ДУМАТА „ХАМЕЛЕОН“ В БЪЛГАРСКИЯ
ЕЗИК

Велислава Стойкова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

Velislava Stoykova
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences

THE SEMANTICS OF THE WORD CHAMELEON
IN BULGARIAN

Abstract. The paper analyses the first usages of the word chameleon in Bulgarian. Its general semantics and related meanings are presented following the examples of its first usages from several sources of early printed schoolbooks from the period of National Revival. The analysis of the new usages resulting to new meanings is supported by related contextual usage examples taken from different authors. The corpus-based approach is applied to extract the usage examples with contemporary contexts of the word chameleon, which present new and specific semantics. The overview of the main trends of changes and evolution of the semantics of that word is presented in the conclusion.

Key words: semantics, lexicography, terminology.

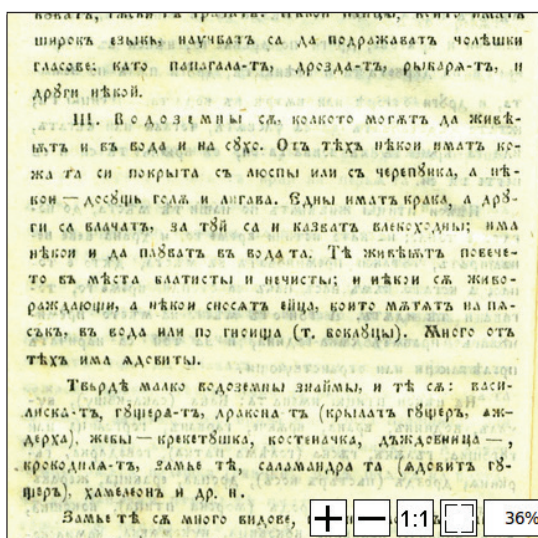
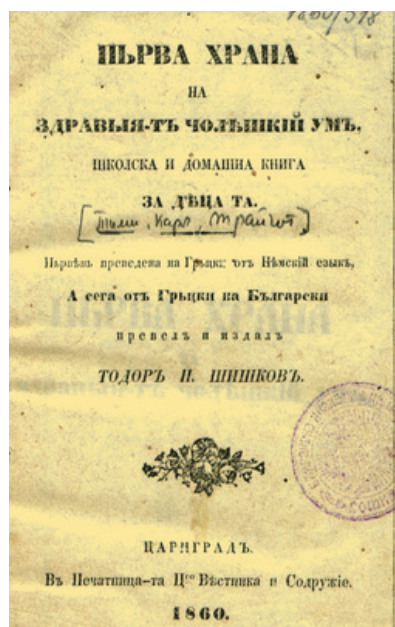
Увод

Новите подходи в лексикологията и терминологията дават все по-големи възможности за подробно и цялостно описание на развитието на семантиката на определена дума и за представянето на нейните значения въз основа на анализ на максимален брой употреби от различни времеви периоди и разнообразни по жанр и стил текстови източници. Отделните речници и справочни издания също представят систематизирана семантична и граматична лексикална информация, която може да бъде използвана за такъв анализ. Съвременните езиковедски и терминологични теории правят разлика между понятие и термините за него, защото тази разлика отразява логическо съотношение.

Методика на изследването и използвани източници

Зараждането на българската научна лексика води началото си от първата половина на XIX в. и заедно с издаването на първите учебници на български език показва разнообразни тенденции при формирането на българските термини за отделните области на познанието. Библиографското описание на издадените учебници през Възраждането (Стоянов 1957) дава възможност за подробни и изчерпателни проучвания на цялата учебна книжнина от този период от гледна точка на лексиката, представена в нея. В същото време използването на нови изследователски подходи, основани на търсене в електронни текстови корпуси и др. дигитални средства, дава възможност за нови интерпретации и откриване на нови тенденции и характеристики в развоя на езика ни от това време. За нашето изследване са използвани точно такива подходи, като за получените резултати са проучени няколко типа източници – възрожденските учебници, лексикалните архиви на Института за български език при БАН от Възраждането (ВА) и контекстно търсене в електронния корпус на българския език (БНК).

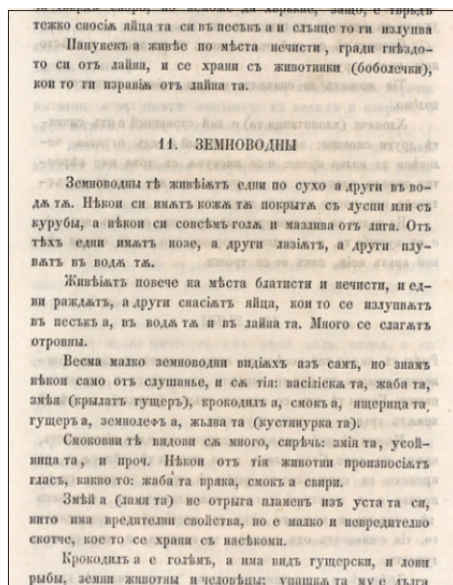
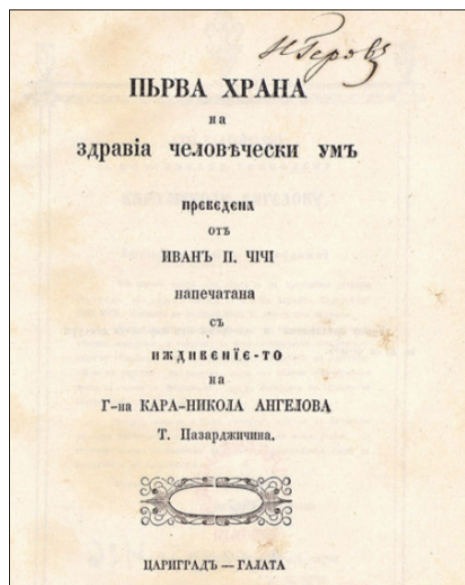
Резултати от регистрираните употреби през Възраждането

Фиг. 1. Заглавната страница на учебника на Т. Шишков и стр. 34 с думата *хамелеон*.

Интересно е да се отбележи, че в Речника на Найден Геров думата *хамелеон* не се открива, което подсказва, че тя не е била широко използвана през Възраждането и следва да я търсим в по-специализирани източници, като учебната литература от този период. Според ВА първата употреба на думата *хамелеон* в българския език е отбелязана от Тодор Шишков в преведения от него учебник

„Първа храна на здравият човешки ум” (Шишков 1860: 34), публикуван в Цариград (Фиг. 1). Думата се открива в раздел III. Водоземни на § 8. За животните изобищо, употребата е терминологична, като думата служи за назоваване на вид влечуго. Контекстът, в който е употребена, е последното място в синонимен ред за изреждане на видовете водоземни, като отделна дефиниция не е дадена.

Фиг. 2. Заглавната страница на учебника на Ив. Чичи и стр. 31 с думата *земнолеф* (изображение от екземпляр на книгата, подписан от Н. Геров).

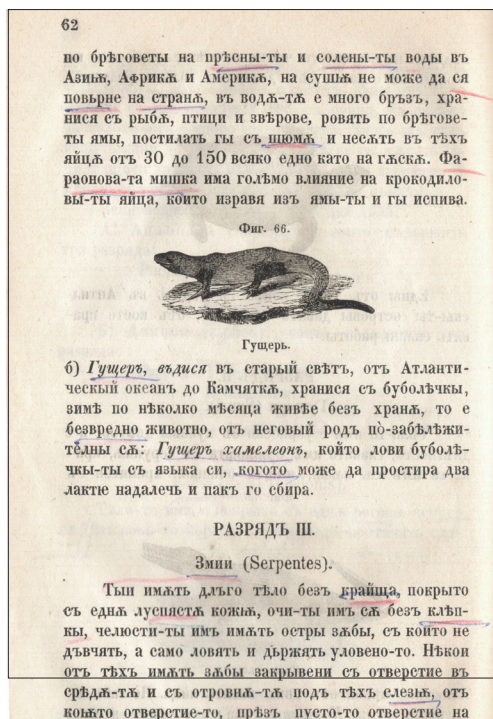
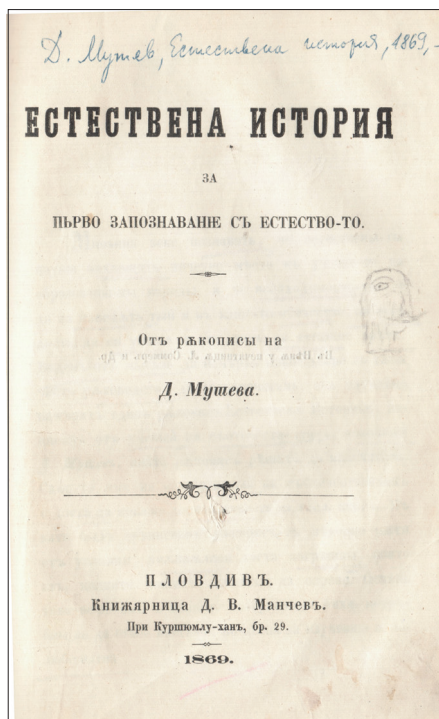
Интересно е да се отбележи, че учебникът е превод на български език от гръцкия превод на Г. Генадий на немско издание с автор К. Трайгот Тим, претърпяло няколко гръцки издания и добило популярност по онова време.

Вероятно затова думата, избрана в българския превод на Шишков за термин, означаващ този вид влечуго, е заемка от гръцки, независимо че авторът е издал още и учебници за български език и за математика и би могъл да ползва и дума от български произход.

Учебникът, преведен от Шишков, има и един друг, по-ранен превод на български език, направен от Иван Чичи (Чичи 1858: 31) и публикуван две години по-рано от този на Шишков, също в Цариград (Фиг. 2). В превода за назоваването на това влечуго Чичи е използвал в същия контекст думата *земнолеф*, която е български превод на *хамелеон* и следва да бъде приемана като първия български термин, обозначаващ това влечуго (Фиг. 2).

¹ Димитър Мутев е брат на поетесата Елена Мутева.

Думата *хамелеон* откриваме и в друг учебник от Възраждането, публикуван десетина години по-късно – „Естествена история за първо запознаване с естеството“, написан от Димитър Мутев¹ и издаден в Пловдив (Мутев 1869: 62) (Фиг. 3). Учебникът има енциклопедичен характер – съдържа класификации, дефиниции и латински названия на видове животни, растения и минерали, които са богато илюстрирани с рисунки. Там думата *хамелеон* се открива в ДЯЛ I. ЗООЛОГИЯ, Б. ЖИВОТНИ С ГРЪБНАК (Vertebrata), б) С хладна кръв, КЛАС I. Земноводни² (Amphibia), Разряд II, Гущери (Sauri) като част от подредния на *гущер* съставен термин *гущер хамелеон* (Фиг. 3). Дадена е и дефиниция „който лови буболечките с языка си, когато може да простира два лакте надалеч и пак го сбира“. Тази дефиниция следва да се приема за първата дефиниция на *хамелеон* на български език, отразяваща академичния подход на автора към тълкуването на представената в книгата българска научна лексика.

Фиг. 3. Заглавната страница на учебника на Д. Мутев и стр. 62 с термина *гущер хамелеон*.

² Д. Мутев използва термина *земноводни*, за разлика от термина *водоземни*, използван от Ив. Чичи.

Във ВА се откриват и първите употреби на думата хамелеон, които не са терминологични, а представят значение на общоупотребима лексика. Първата такава поява на *хамелеон* е в публицистиката на Хр. Ботев и е отбелязана във в. „Знаме“ (**Ботев 1875а: 9**). Контекстът, в който се появява, е: *“О, патриоти, патриоти! О, хамелеони, хамелеони! Де е българският Нарушевич?”*, като вътрешната референция в текста свързва два пъти повторената дума *патриоти* съответно с два пъти повторената дума *хамелеони*, създавайки преносно значение на *хамелеон*, отнасящо се за човек.

Втората употреба на същата дума от Ботев отново е в един от следващите броеве на вестника (**Ботев 1875б: 13**), а контекстът е: *„Студеният вятър, който повя от страната на румънската консервативна или така наречена бяла партия..., има твърде лошаво влияние на мозъците на нашите хамелеони-патриоти”*. Тук вече пряко са свързани думите *хамелеони* и *патриоти*, даже с дефис – подход, който много напомня този, използван активно и днес.

ВА съдържа и още две употреби на думата *хамелеон* в преносно значение за човек, които са от в. „Надежда“, 1895, бр. 21, 168. Първият контекст е: *„Вече приятел на фонда ..! Сега ти си,... излян-изкован „патриот” от „народната”. И читателю, не се мина много, ето ми нашия архи-хамелеон първостепенен инспектор на Варненското учебно окръжие.”*, където е използвана думата *архи-хамелеон*. Втората употреба е от същия брой и същата страница, а контекстът е: *„Важното е, че е годен и отчаян защитник на “народната”, разбира се, със срок докато ней е писано да “коли кучето”. Кажуи, читателю,... кажи, може ли да бъде на света човек по-безхарактерен, по-разкапъл, по-раболепен от този хамелеон.”*

Разгледаните контекстни употреби на думата *хамелеон* през Възраждането определят две главни нейни значения. Първото е терминологично и се отнася за вид влечуго, а второто – преносно със семантика ‘човек, който често сменя политическите си възгледи’.

Лексикографски подходи за представянето на семантиката на думата хамелеон

Лексикографското представяне на думата *хамелеон* (**РСБКЕ 1959**) включва представяне на семантиката на разгледаните две значения с лексикографски дефиниции и е, както следва:

хамелеон *м. гр.* **1.** Зоол. Тропическо влечуго, което има способност да мени цвета на кожата си според околната среда при раздразване или др. външни въздействия. *Chameleon Vulgaris*.

2. *Прен. Презр.* Човек, който безпринципно и често мени своето мнение, възгледи и пр., в зависимост от условията.

Онова, което лексикографската концепция на речника добавя, е, че преносното значение на *хамелеон* има стилистична бележка *Презр.*, т. е. думата е със силна отрицателна конотация.

Допълнителният синонимен анализ както на терминологичното значение, така и на преносните значения на думата *хамелеон* дава интересни в семантично отношение резултати. Частични синоними на терминологичното значение са: *рептили*, *земноводни (амфибии)*, *алигатор*, *анаконда*, *боа*, *кобра*, *питон*, *костенурка*, *крокодил*, *дракон*, *игуана*, *саламандър*, *змия* и др.

Това са думи с изключително голям семантичен потенциал да представят образни и символни употреби. Тези употреби не са обект на систематично отразяване в лексикографската практика, тъй като поради силната образност и метафоричност трудно се поддават на дефиниране, за да бъдат отбелязани като отделно лексикографско значение. За отбелязване е също, че всички тези думи могат да се употребяват както преносно (за човек – във връзка със символа, който представят), така и на самите животни, които означават, да бъдат приписвани човешки качества (фантастични същества от всички древни митове, легенди и фолклор).

Резултати от регистрираните съвременни употреби в БНК

Електронното търсене на думата *хамелеон* в съвременни текстове на български език от БНК също регистрира терминологична употреба на тази дума. Тя се открива в административен текст, в следния контекст: „*За откритието на нов хамелеон гигант, обитаващ карстовите образувания на западен Мадагаскар: *Furcifer nicosiai* sp. nov. (Reptilia, Chamaeleonidae)*“. Трябва да се отбележи обаче, че терминологичните употреби на думата *хамелеон* в БНК са малко на брой. Мнозинството употреби на тази дума в съвременните текстове са от литературните жанрове научна фантастика, фентъзи и пр., като думата присъства главно в преводни текстове.

Едни от редките употреби на тази дума в оригинален съвременен текст на български език са от романа на Петър Бобев „Зеленият вампир“ (Бобев 1987). Там тя се среща в контекста: „*Вече се спускаше към земята, за да се върне обратно при пещерата, когато на долния клон съгледа една по-особена сянка. Взря се уплашен. Наистина беше рантутру – страшен хамелеон и казват, зъл дух. Примамвал хората, за да ги изяжда.*“ Друг контекст от същата книга, в който е употребена думата *хамелеон*, е: „*Дори той, привикнал с чудесата на тоя остров, трепна. Хамелеон, дълъг цял метър, ще речеш, истински динозавър, възкръснал отпреди десетки милиони години, стоеше на клона над главата му*“. И двата посочени контекста използват образния и символен потенциал на думата, но не представят нови нейни значения.

Интересни употреби на думата *хамелеон* се регистрират в българските преводи на двама много популярни и продуктивни автори в жанра фентъзи – Робърт Ранкин и Сергей Лукяненко. Романът на Ранкин *„Най-страхотното шоу в космоса“* (**Ранкин 1996**) дава следната контекстна употреба: *„Пазарлъкът беше приключил .. – Носачът ще откара сферата до колата ви – каза ухилен до уши господин Хамелеон. – Бъдете внимателни с нея“*. В този контекст думата *хамелеон* е употребена като собствено име, една нова употреба, каквато досега не беше отбелязвана.

Прието е, че собствените имена нямат своя семантика, тъй като тяхната главна функция е да назовават. Затова те не се представят систематично в речниците и не се тълкуват. Някои нови изследвания обаче показват, че можем да говорим за семантика и при собствените имена (**Влахова-Ангелова 2016**) – напр. нарицателни съществителни, които могат да се използват и като собствени имена, носещи определена семантика³. Семантиката на отбелязаната по-горе употреба от Ранкин на думата *хамелеон* е точно такава.

Романът на Лукяненко *„Императори на илюзиите“* (**Лукяненко 2004**) дава за думата *хамелеон* следната контекстна употреба: *„Внимание! Трябва да спазвате строго инструкциите на опаковката на наметалата. След активирането на „Хамелеон“ индивидуалното нагаждане към организма се осъществява в течение на седем минути, поставайте се да стоите неподвижно“*. Тази употреба има подобна семантика, както и предишната – думата е използвана като собствено име, но не на човек, а на продукт (наметало), върху който се прехвърлят определените от символа черти, качества. Употребата представя един сложен семантичен комплекс от символи, който се използва не само за характеристика на продукта, но и сюжетно като включващ или изключващ механизъм за смяна на ситуацията (вероятно авторът е повлиян от богатата традиция на славянския фолклор – срв. „шапка-невидимка“).

Изследваните най-нови контекстни употреби на думата *хамелеон* не регистрират преносно значение (отнасящо се за човек) .

Заклучение

Разгледаните дотук контекстни употреби на думата *хамелеон* в българския език изчерпателно представят посоките в развитието и промяната на семантиката на тази дума във времето. За пръв път думата *хамелеон* се появява в българския език със значението си на термин (чрез превод от гр. *khamaileōn*, от *khamai* ‘земен’ + *leōn* ‘лъв’. през нем.), като впоследствие думата придобива допълнително преносно значение.

Това преносно значение е отбелязано за първи път в българския език с употреба, регистрирана при Ботев (в публицистичен текст) и се отнася за

³ Срв. *Разум, Вихър, Воля, Победа, Любов* и др.

човек, който често и безпринципно променя мнението или поведението си. Преносното значение също има и отрицателна конотация.

Съвременните употреби на думата *хамелеон* в български език се срещат главно в текстове от литературните жанрове научна фантастика и фентъзи и под. Разгледаните по-горе контексти представят нов тип употреба на думата като име, название на човек или продукт, където образната и символна семантика на думата (главно на нещо, променящо вида или същността си) се прехвърля като качество, характеристика съответно на човека или продукта. Тази семантична трансформация не може да бъде дефинирана и представена като отделно ново лексикографско значение на думата, но тя много напомня на механизма на съвременните рекламни стратегии. Отрицателната конотация на думата се изгубва, вероятно във връзка с изчезването на моралния императив като стойност в постмодерното общество.

Библиография

- Бобев 1987:** Бобев, П. *Зеленият вампир*. София: Издателство „Отечество“, 1987.
- Ботев 1875а:** Ботев, Хр. *Знаме*, 1875, бр. 15, 9, Букурещ.
- Ботев 1875б:** Ботев, Хр. *Знаме*, 1875, бр. 22, 13, Букурещ.
- Влахова-Ангелова 2016:** Влахова-Ангелова, М. Собствените имена в лингвистичните речници – тенденции в съвременната лексикографска практика. – В: *Лексикографията в началото на XXI в.* Под ред. на Д. Благоева и С. Колковска. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2016, 167-177.
- Лукияненко 2004:** Лукияненко, С. *Императори на илюзиите*. Прев. В. Велчев, София: Издателство „ИнфоДАР“, 2004.
- Мутев 1869:** Мутев, Д. *Естествена история за първо запознаване с естеството*. Пловдив, 1869.
- Ранкин 1996:** Ранкин, Р. *Най-страхотното шоу в космоса*. Прев. П. Талев и М. Акрабова, София: Издателство „Бард“, 1996.
- РСБКЕ 1959:** Речник на съвременния български книжовен език. т. III. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 1959.
- Стоянов 1957:** Стоянов, М. *Българската възрожденска книжнина*. т. I. София: Издателство „Наука и изкуство“, 1957.
- Чичи 1858:** Чичи, Ив. *Първа храна на здравия човечески ум*, преведена от Иван. П. Чичи. Цариград-Галата, 1858.
- Шишков 1860:** Шишков, Т. *Първа храна на здравият чолаяшкий ум, школска и домашна книга за децата*. Първен преведена на гръцки от немският език, а сега от гръцки на български. Цариград, 1860.